

SAYFI SAROYI VA ALISHER NAVOIY: ADOLAT VA ZULM MAVZUSINING QIYOSIY TAHLILI

Sayfi Saroyi and Alisher Navoi: a comparative analysis of the
themes of justice and tyranny

Akrom MALIKOV,
Ijtimoiy-ma'naviy
tadqiqotlar instituti,
filologiya fanlari
bo'yicha falsafa
doktori (PhD), kichik
ilmiy xodim
E-mail: [akrom.
malik@gmail.com](mailto:akrom.malik@gmail.com)
ORCID ID: 0000-
0002-9515-439X

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIV asr o'zbek shoiri Sayfi Saroyi tarjimasidagi "Gulistoni bit-turkiy" asari (1392) va XV asr vakili bo'lgan Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostoni (1484) hamda "G'aroyib us-sig'ar" devonidagi matnlar misolida adolat, zulm va shoh-darvesh munosabatlari mavzusidagi g'oyalar qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot birlamchi manba sifatida Leyden universiteti kutubxonasida saqlanayotgan Or. 1553 qo'lyozmasiga tayanadi. Maqolaning maqsadi – Sayfi Saroyining Sa'diy Sheroziy "Guliston" asaridan erkin tarjima qilgan 19a–20a-varaqlaridagi hikoyat bilan Navoiy asarlaridagi shu mavzudagi g'oyaviy umumiylik va tafovutlarni aniqlashdir. Qiyosiy va kontekstual metodlar qo'llanildi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, ikkala muallif ham: xalqning duosi hukmdorning haqiqiy himoyasi ekanligini; zulm pirovardida hukmdorning o'z mag'lubiyatiga sabab bo'lishini; darvesh va shoh munosabatida ma'naviy hokimiyat siyosiy hokimiyatdan ustun turganligini ta'kidlaydi. Farqli jihat shundaki, Sayfi Saroyi tasavvufiy muhit va hikoyat janrida so'zlasa, Navoiy ushbu g'oyalarni keng didaktik-epik tizimga singdirgan. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Shayx Sa'diy (1258) – Sayfi Saroyi (1392) – Alisher Navoiy (1484) adabiy-falsafiy tafakkur umumiy g'oyaviy kontekstga mansub bo'lib, bu davrlar Abbosiylar, Mamluklar va Temuriylar sulolalari siyosiy inqirozlari bilan to'g'ri keladi. Turkiy musulmon saltanatlarida adolat va zulm masalasidagi yondashuvlarning bir asrdan ziyod vaqt davomida o'zgarmay qolishi Islom va tasavvufiy qarashlar bu xalqlar tafakkurida qanchalik mustahkam o'rnashganligini isbotlaydi.

Kalit so'z va so'z birikmalari: Sayfi Saroyi, Alisher Navoiy, Gulistoni bit-turkiy, Hayratul-abror, adolat, zulm, shoh va darvesh, qiyosiy adabiyotshunoslik, Or. 1553, tasavvuf va siyosat.

Abstract. This article presents a comparative analysis of the themes of justice, oppression, and the ruler-dervish relationship in the Gulistoni bit-turkiy (1392) – a free translation by 14th-century Uzbek poet Sayfi Saroyi – and in Alisher Navoi's Hayrat ul-Abrar (1484) and Gharayb us-Sighar. The study draws on the Or. 1553 manuscript held at Leiden University Library as its primary source. The aim is to identify thematic parallels and divergences between the hikoyat on folios 19a–20a of Saroyi's translation and Navoi's treatment of the same themes. Comparative and contextual methods are

Yetib kelgan/
Received: 18.04.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

applied. The analysis reveals that both authors affirm: the people's blessing as the ruler's true protection; oppression as the ultimate cause of the ruler's own defeat; and the spiritual authority of the dervish as superior to political power. The key distinction lies in mode: Saroyi works within Sufi narrative, while Navoi integrates these ideas into a broader didactic-epic system. The Sa'di (1258)–Sayfi Saroyi (1392)–Navoi (1484) intellectual chain belongs to a shared ideological context spanning the Abbasid, Mamluk, and Timurid dynastic crises. The durability of this discourse across more than a century testifies to the deep embeddedness of Islamic and Sufi values in Turkic political thought.

Keywords: Sayfi Saroyi, Alisher Navoi, Gulistoni bit-turkiy, Hayrat ul-Abrar, justice, oppression, ruler and dervish, comparative literature, Or. 1553, Sufism and politics.

Kirish

Sa'diy Sheroziyning "Guliston" asarini erkin tarjimasi orqali Sayfi Saroyi yaratgan "Gulistoni bit-turkiy"ning (1391-1392) yagona qo'lyozmasi Leyden universitetining Sharq qo'lyozmalari fondida Or. 1553 raqami ostida saqlanmoqda [Witkam, 2007: 176]. 1954-yil turk olimi Feridun Nafiz Uzluk ushbu qo'lyozmaning faksimil nusxasini nashr ettirgan [Uzluk, 1954].

"Gulistoni bit-turkiy"da qipchoq lahjasi ustunlik qilishi va asar Oltin O'rda madaniyati hamda adabiy-estetik tafakkurining mahsuli ekanligi adabiy manbashunoslik nuqtayi nazaridan alohida qimmat kasb etadi. Ushbu maqolada qo'lyozmaning 19a–20a varaqlaridagi hikoyat tahlilga tortilgan va unda aks etgan adolat, zulm va davlat boshqaruvi masalalari Alisher Navoiy asarlaridagi shu mavzudagi g'oyalar bilan qiyoslanadi.

Maqsad va vazifa

Sayfi Saroyi hayoti va ijodi bilan ustida N.Davron [Nasrullo Davron, 1967], N.Mallayev [Mallayev, 2021: 189-203] kabi olimlar tadqiqot olib borganlar. Sayfi Saroyi asarlari 1968-yil [Sayfi Saroyi, 1968] va 1986-yillarda [Sayfi Saroyi, 1986] chop etilgan. Mazkur tadqiqotlar Sayfi Saroyi va uning ijodi, asarlari haqida tavsifiy ma'lumot berishi bilan xarakterlanadi.

"Gulistoni turkiy" asari o'zbek adabiyoti tarixini o'rganishda muhim manba bo'lsa-da, hali matnshunoslik jihatidan va g'oyaviy mazmuni chuqur tadqiqqa tortilmagan. Shuningdek, Alisher Navoiy asarlaridagi g'oya va qarashlarni o'zigacha bo'lgan turkiy manbalar bilan birlamchi manbaga tayangan holda qiyoslash, kontekstual yondashuv asosida tahlil qilish adabiyot tarixi va adabiy manbashunoslik aspektida dolzarb masalalardandir.

Shu ma'noda maqolaning asosiy maqsadi XIV–XV asrlarda turkiy adabiyotda adolat va zulm mavzusining g'oyaviy davomiyligini qiyosiy-kontekstual tahlil yordamida aniqlashdan iborat. Vazifalar esa Or. 1553 qo'lyozmasining 19a–20a varaqlari matnini tahlil etish; Alisher Navoiyning "Hayratul abror" va "G'aroyib us-sig'ar"ning ayrim matnlari misolida shu mavzuni o'rganish; ikkala muallif yondashuvlarini qiyoslash; Shayx Sa'diy – Sayfi Saroyi – Alisher Navoiy adabiy-falsafiy tafakkurining g'oyaviy umumiyliqi aniqlashga diqqat qaratishdir.

Usullar

Tadqiqotda ikki asosiy metod qo'llanildi. Qiyosiy metod Sayfi Saroyi va Navoiy asarlaridagi mazmuniy mushtaraklik hamda tafovutlarni aniqlashga xizmat qiladi. Kontekstual metod esa asarlar yaratilgan siyosiy, madaniy va adabiy muhitni – Misr Mamluklari (1392) va Xurosonda hukm surgan Temuriylar saltanatidagi (1484) ma'naviy-siyosiy, adabiy-falsafiy qarashlarni tahlilga tortish imkonini beradi. Birlamchi manba sifatida Or. 1553 qo'lyozmasidan foydalanildi.

Natijalar va muhokamalar

"Gulistoni bit-turkiy"da shayx Sa'diy va arab maliki o'rtasidagi suhbat

Or. 1553 qo'lyozmasining 19a–20a varaqlarida Sa'diyning "Guliston" asaridan erkin tarjima qilingan quyidagi hikoyat keltirilgan (matnning qo'lyozmadan tabdili maqola muallifiga oid – A.M.):

Shayx Sa'diy aytur: "Damashq jomei ichinda Yahyo alayhissalom turbasinda mu'takif edim, bir arab maliki insofsizliq bilan mavsuf, dag'i zulm va taaddiy bilan ma'ruf edi, ziyorat qilmag'a kelib, namoz qilib, hojat tiladi.

*Ul eshikning qulidir boy-u yo'qsul,
G'aniyrak kim esa muhtajrakdur.*

Andin so'ngra menga aytti: "Ul yerdankim, faqirlar himmatidurur, xotiringni manga yo'ldosh qilg'ilkim, sa'b dushman andishasina tushubtururman". Ayttim: "Zaif raiyatga rahmat qilg'ilkim, qaviy dushmandan zahmat ko'rmagaysan".

*Tutib miskin kishining panjasini
Ayirmoq kuch bilan ayni xatodur.
Ekib zulm uruluqin xayr istaganlar
Jahannam o'tina o'zin yaqodir.
Qutulmag'a tilasang xavf elindan,
Raiyat holina yaxshi baqodir".*

Hikoyat bir necha muhim g'oyaviy jihatlarni o'z ichiga oladi. Birinchidan, siyosiy legitimlik xalqning ma'naviy qo'llab-quvvatlashiga bog'liq: "Zaif raiyatga rahmat qilg'ilkim, qaviy dushmandan zahmat ko'rmagaysan", ya'ni xalqning himoyasini yo'qotgan hukmdor harbiy jihatdan ham zaifdir. Ikkinchidan, tasavvuf ahli – darveshlar va mashoyixlar – siyosiy obro'e'tibordan mustaqil holda hukmdorlarga o'zlari haqiqat deb bilgan so'zlarni yetkaza olganlar. Arab podshohining shayx Sa'diydan "faqirlar himmatini" so'rashi bu muvozanatni ko'rsatadi: siyosiy hokimiyat ma'naviy dastak va qo'llab-quvvatlov bilan mustahkamdir. Uchinchidan, zulmning oqibati: "Ekib zulm uruluqin xayr istaganlar, jahannam o'tina o'zin yaqodir" bayti nafaqat axloqiy, balki siyosiy ogohlantirish sifatida namoyon bo'ladi.

Alisher Navoiyning shahzoda Badiuzzumonga nasihati

Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonidagi 20-maqolat shahzoda Badiuzzamonga qaratilgan bo'lib, siyosiy boshqaruv va adolat masalasini keng yoritadi:

*O'yla maosh aylaki, cheksang sipoh,
Xalq duosi sanga bo'lgay panoh.*

*Jahd etkim, urmasin o'lg'och nabard –
Oh yeli ko'zunga nogoh gard.*

*Qilmadi ming dushmani kinxoh o'qi –
Ul yarakim, ayladi bir oh o'qi. [Alisher Navoiy, 2025: 679-680]*

"Xalq duosi sanga bo'lgay panoh" bayti Sayfi Saroyi tarjimasidagi "Zaif raiyatga rahmat qilg'ilkim..." iborasi bilan mohiyatan bir xil siyosiy va axloqiy tamoyilni ifodalamoqda. Alisher Navoiy bu fikrni yuksak badiiy mahorat bilan ifodalaydi: "oh yeli" va "oh o'qi" – zulm ostida qolgan xalqning nolasi va chorasizligini harbiy mag'lubiyat sababi sifatida tasvirlanmoqda.

“G‘aroyibus sig‘ar” devonidagi g‘azalda shoh va darvesh munosabatlari yanada aniq ifodalangan:

*To shah-u darvesh bo‘lg‘ay, aylagil yo Rab, ayon –
Shohdin xizmat munga, darveshdin himmat anga.* [Alisher Navoiy, 2025: 12]

Bu baytda Navoiy siyosiy va ma‘naviy hokimiyat munosabatlarini belgilaydi: shoh darveshga xizmat qiladi, darvesh esa himmat – ma‘naviy quvvat va yo‘l-yo‘riq bilan shohga yordam beradi. Bu arab podshohining shayx Sa‘diyga himmat uchun murojaat qilishi bilan muvofiqlik kasb etadi.

Qiyosiy tahlil: umumiylik va tafovutlar

Ikkala muallifda uchta asosiy g‘oyaviy umumiylikni kuzatish mumkin: birinchisi, xalqning duosi hukmdorning siyosiy va harbiy himoyasi sifatida tasbit etiladi:

Sayfi Saroyi:

*Qutulmag‘a tilasang, xavf elindan
Raiyat holina yaxshi baqodir*

Alisher Navoiy:

Xalq duosi sanga bo‘lgay panoh.

Ikkinchisi, zulmning harbiy va siyosiy oqibati dushman oldida mag‘lubiyatga olib keladi.

Sayfi Saroyi:

*Tutib miskin kishining panjasini
Ayirmoq kuch bilan ayni xatodur.
Ekib zulm uruluqin xayr istaganlar
Jahannam o‘tina o‘zin yaqodir.*

Alisher Navoiy:

*Qilmadi ming dushmani kinxoh o‘qi –
Ul yarakim, ayladi bir oh o‘qi.*

Uchinchidan, shartli ma‘noda ma‘naviy hokimiyat, ya‘ni darveshlar (shayxlar)ning ma‘naviy quvvati, mustahkam tamoyillari siyosiy hokimiyatning o‘zagi, balki balki qudrati, bardavomligining bosh sharti sifatida namoyon bo‘lgan.

Asosiy tafovutlar bu o‘rinda Sayfi Saroyi Sa‘diyning hikoyat vositasida g‘oyani bayon qiladi; Alisher Navoiy mazkur qarashlarni keng didaktik-epik tizimga singdirib, istiora va ramz orqali yangi badiiy qiyofaga keltirgan. Bu Navoiyning Sayfi Saroyidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sirlanganini emas, balki ikkala muallifning ham bir ildizga –Sa‘diy va umumiy islomiy axloqiy-siyosiy tafakkurga borib taqalishini ko‘rsatadi.

Xulosalar

“Gulistoni bit-turkiy” (1392) va Alisher Navoiy asarlari (1484) o‘rtasida adolat, zulm va shoh – darvesh munosabatlari mavzusida mustahkam g‘oyaviy umumiylik mavjud.

Bu umumiylik bevosita ta’sir yo‘li bilan emas, balki Sa‘diy Sheroziy (1258) orqali umumiy manbadan kelib chiqadi: Shayx Sa‘diy – Sayfi Saroyi – Alisher Navoiy silsilasi bir g‘oyaviy an‘ananing turli halqalari o‘laroq namoyon bo‘ladi.

Bu an'ananing Abbosiylar inqirozi (1258), Mamluklar Misri (1392) va Temuriylar Xurosoni (1484) kabi turli siyosiy muhitlarda o'zgarmasdan qolishi turkiy musulmon davlatchilik tafakkurida Islom va tasavvuf qarashlari qanchalik mustahkam ildiz otganligini isbotlaydi.

Or. 1553 qo'lyozmasidagi matn o'zbek matnshunosligida hali to'liq tadqiq etilmagan birlamchi manba bo'lib, kelajakdagi nafaqat qiyosiy adabiy tadqiqotlar, balki Oltin O'rda adabiy muhitini va Alisher Navoiygacha bo'lgan davrning adabiy-estetik mezonlarini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

Adabiyotlar / References

Birlamchi manbalar

1. Sayfi Saroyi (XIV asr). *Gulistoni bit-turkiy. Qo'lyozma. Leyden universiteti kutubxonasi, Or. 1553. Onlayn kirish: <http://hdl.handle.net/1887.1/item:3176897>*
2. Saroyi Sayfi. *She'rlar. Guliston / Nashrga tayyorlovchi: E. Fozilov. – Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1968. – 256 b.*
3. Sayfi Saroyi. *Suhayl va Guldursun // Uch bulbul gulshani. Nashrga tayyorlovchi: N. Davronov – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1986. – B. 68 – 344.*
4. Seyf-i Sarâyî. *Gülistan Tercümesi (tıpkıbasım) / Yayına hazırlayan: Feridun Nafiz Uzluk. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1954. – 391 s.*
5. Alisher Navoiy. *Hayratul abror: tanqidiy matn, sharh / Porsoxon Shamsiyev tanqidiy matni. Akrom Malik sharhi va nasriy bayoni. – Toshkent: TAVFIQNASHR, 2025. – B. 679 – 680.*
6. Alisher Navoiy. *G'aroyibus sig'ar (yig'ma-qiyosiy matn, lug'at) [Matn]. Nashrga tayyorlovchi: Akrom Malik. – Toshkent: TAVFIQNASHR, 2025. – B. 12.*

Ilmiy adabiyotlar

7. Davron Nasrullo. *Sayfi Saroyining adabiy faoliyati. Filologiya fanlari kandidati ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dis.-ya. – Toshkent, 1967. – 189 b.*
 8. Mallayev Natan. *O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent, "Kafolat print company", 2021. – B. 189 – 203.*
 9. Witkam Jan Just. *Inventory of the oriental manuscripts of the Library of the University of Leiden. Vol. 2: Manuscripts Or. 1001– Or. 2000. Leiden University Library, Leiden. P. 176. Birinchi elektron nashri: 27 October 2006.*
- Elektron manbalar*
10. *Leyden universiteti kutubxonasi raqamli to'plami. <https://digitalcollections.universiteitileiden.nl> (murojaat sanasi: 2026)*
 11. *Or. 1553 qo'lyozmasi tavsifi. <http://hdl.handle.net/1887.1/item:3176897> (murojaat sanasi: 2026)*

